

I. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF
MOUNT ARARAT AND NOAH'S ARK

I. ULUSLARARASI AĞRI DAĞI VE
NUH'UN GEMİSİ SEMPOZYUMU

**“I. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF MOUNT ARARAT AND NOAH’S ARK
I. ULUSLARARASI AĞRI DAĞI VE NUH’UN GEMİSİ SEMPOZYUMU”**

Ağrı Valiliği Doğubayazıt Kaymakamlığı’nın Ev Sahipliğinde, İstanbul Üniversitesi Avrasya Arkeoloji Enstitüsü, Erzurum Atatürk Üniversitesi ve ÇEKÜL Vakfı’nın Organizasyonu ile 7-11 Eylül 2005 Tarihleri Arasında Doğubayazıt’ta Vali Kutlu Aktaş Konferans Salonu’nda Gerçekleştirilmiştir.

Tasarım ve Uygulama
A. Ümit Yılmaz

Kapak Resmi
Büyük ve Küçük Ağrı Dağı
(Oktay BELLİ)

Renk Ayrımı
Has Renk Ayrımı Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Baskı ve Cilt
Matbaa Çözümleri San. ve Dış Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Litros Yolu Sok. Fatih Sanayi Sitesi No:12/112 Topkapı İstanbul/TÜRKİYE
Tel.: +90 212 674 39 80 Fax: +90 212 565 00 61
info@duplicate.com.tr

İlk Basım 2007, İstanbul

Yayın Hakları
Prof. Dr. Oktay BELLİ

Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları Nr. 2

Tüm Hakları Saklıdır. Kaynak Belirtmek Koşulu ile Yararlanılabilir.

ISBN: 975-6845-14-7

Bu kitap, Doğubayazıt Kaymakamlığı, Limak Holding, Nuru Holding, Özaltın İnşaat ve Sanayi A.Ş. ile Noah’s Ark Ministries International (NAMI) sponsorluğunda basılmıştır.

Kitapta Yer Alan Makalelerin Her Türü Bilimsel ve Yasal Sorumluluğu, Yazarlarına Aittir.

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

Oktay BELLİ²

GİRİŞ

5137 m. yüksekliği ile Ağrı Dağı, Anadolu'nun en yüksek ve görkemli dağdır. Ancak Ağrı Dağı'nı görkemli kılan onun yalnızca yüksekliği değil, dinsel kitaplara ve söylencelere konu olan kutsallığıdır. Örneğin Ağrı Dağı, Eskiçağ'ın çok tanrılı dinlerinde olduğu gibi, tek tanrılı semavi dinlerin kutsal kitapları olan Kuran, Tevrat ve İncil'e de "Nuh Efsanesi" olayı ile konu olarak, günümüze kadar efsaneleşmiştir.³

Ağrı Dağı, bugünkü Ağrı ili sınırları içinde, 35 km.'den fazla taban çapı bulunan yaklaşık olarak 135 km. çevre uzunluğuna sahip, 1200 km²'lik bir alanı kapsayan volkanik bir dağdır. Deniz seviyesinden 1500 m. yüksekliğindeki Doğubayazıt Ovası'ndan birdenbire yayvan bir koni biçiminde yükselen Ağrı Dağı, oldukça etkileyici ve görkemli bir görünüme sahiptir.

Ağrı Dağı yalnızca Anadolu'da değil, Türkiye'nin komşuları olan devletlerden Gürcistan, Rusya, Ermenistan, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran'da da kutsal dağ olarak kabul edilmektedir. Yani bu kadar geniş bir coğrafi

İshak Paşa Sarayı ve Ağrı Dağları, güneydoğudan.

² Prof. Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 34459 İstanbul-TÜRKİYE, e-mail: obelli@istanbul.edu.tr, obelli@hotmail.com

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

bölgede yaşayan milyonlarca insanın sosyal yaşamı ve söylencelerine konu olan böylesine görkemli ve kutsal bir dağın benzerine dünyanın diğer coğrafi bölgelerinde rastlamak mümkün değildir.

HURRİLER DÖNEMİNDE AĞRI DAĞI

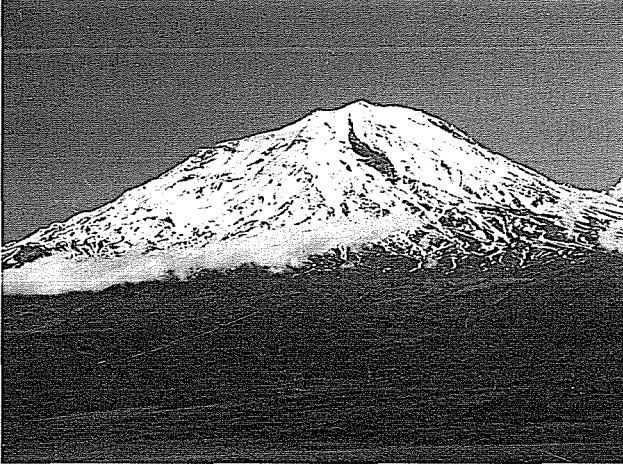
Arkeolojik malzeme ve çivi yazılı belgelerin ışığı altında Ağrı Dağı ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimiz, şimdilik günümüzden 5000 yıl öncesine aittir. Ağrı Dağı'nın dışında, tarihte ve diğer coğrafi bölgelerdeki hiçbir dağ, onlarca uygarlık, krallık ve devletin egemenliği altına girmiştir. Ağrı Dağı'nın dinsel kitapların yanı sıra, binlerce yıl boyunca efsanelere konu olması ve onun çeşitli uygarlık, krallık ve devletlerin altına girmesi, bu yüce dağın ününü daha da arttırarak, ölümsüz bir nitelik kazanmasına neden olmuştur.

Arkeolojik belgelerden öğrendiğimize göre Ağrı Dağı ve bölgesi, M.Ö. 3. binyılı başlarından itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkinliğini sürdüren *Hurrilerin* egemenliği altına girmiştir. Yarı göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, tarihte ilk kez Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde "*Kültür Birliği*"ni sağlamıştır. Bilindiği gibi Kafkasya kökenli olan Hurrilerin dilleri, kökten türetilen Assianik dil grubuna aittir. Yani Hurrilerin ve onların torunu olan Urartuların dilleri Hint-Avrupa ve Sami dilleri ile ilişkisi olmayan, Doğu Kafkasya Dil ailesine mensuptur. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelip yerleşen Ermenilerin dilleri ise, Hint Avrupa dil ailesine aittir.

Yarı göçebe bir yaşam sürdüren Hurriler, Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki yaylaları yoğun olarak kullanmışlardır. Hurrilerin besledikleri binler-

Büyük ve Küçük Ağrı Dağı'nın genel görünümü, güneydoğudan.

Büyük Ağrı Dağı.

ce küçük baş hayvan sürüsü için, Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki zengin su ve otlaklar çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Bölgedeki Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerin fazlalığı, Hurilerin nüfus yoğunluğu konusunda bilgi vermektedir.

Hurri dininde, dağlar kutsaldı ve dağların tanrılarının olduğuna inanılabiliyordu. Hurriler tüm Anadolu dağları gibi, Ağrı Dağı'nı da kutsal saymışlar ve ona adak adanmışlardır. Hurrilerin dağlar ile ilgili gizemli inançlarını torunları olan Urartular tüm canlılığı ile devam ettirmişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin en görkemli yükseltisi olan Ağrı Dağı'na karşı duyulan sevgi ve saygının kökeni, günümüzden beş bin yıl önce Hurrilere aittir. Hurriler, tıpkı Urartular gibi dağların piri olan bu kutsal dağın tanrısına çeşitli adaklar adamakta ve yılın belirli günlerinde hayvan kurban etmekteydiler.

URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE AĞRI DAĞI

M.Ö. 13.- 6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren Urartuların tarihi ikiye ayrılmaktadır; "Beylikler Dönemi" ve "Klasik Urartu Tarihi". Beylikler dönemi çivi yazılı kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre M.Ö. 13. yüzyılın başlarından, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına değin geçen yakla-

sık 400 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Klasik Urartu Krallığı'nın tarihi ise M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına değin geçen 250 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

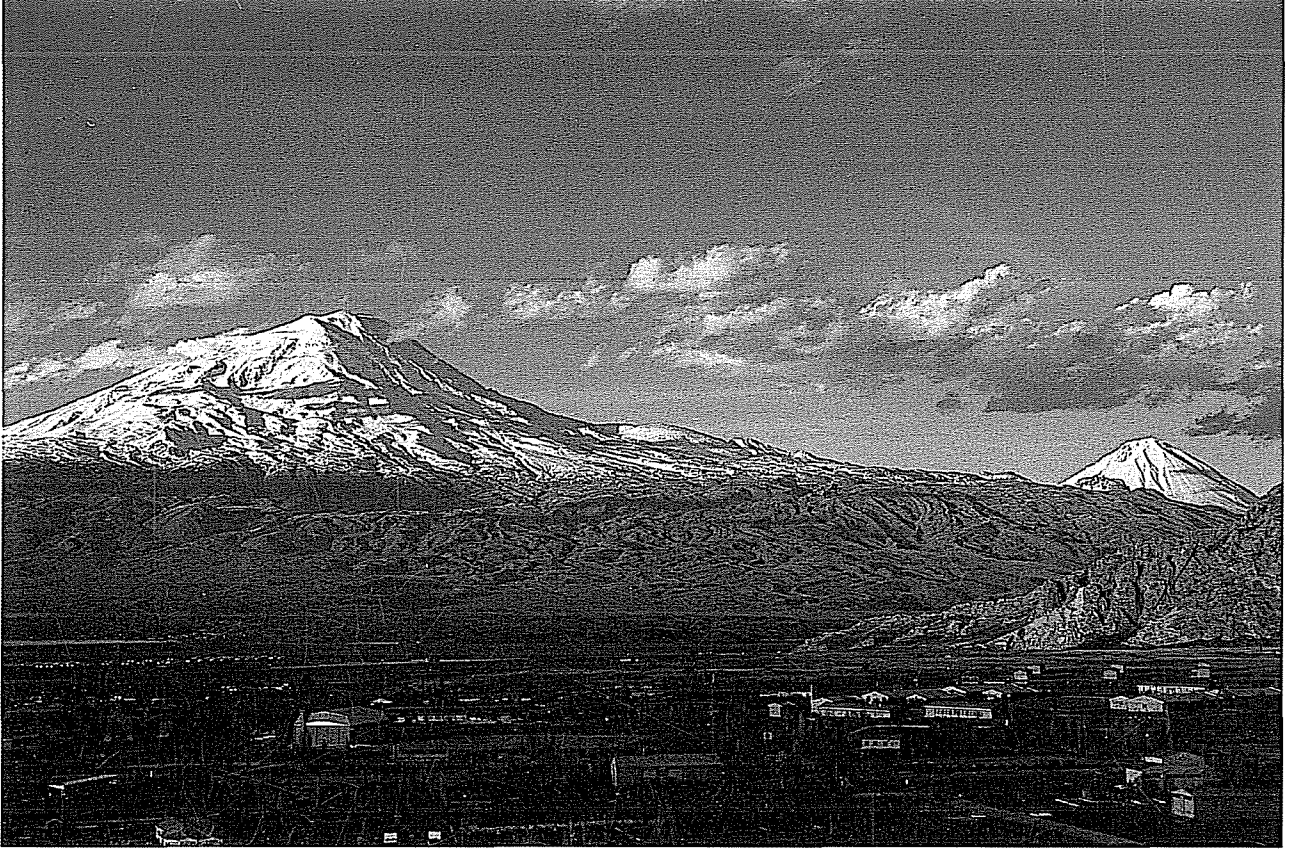
Beylikler döneminde yarı göçebe bir yaşam tarzı gösteren Urartular, suyu ve otu bol olan Ağrı Dağı'nın özellikle kuzey eteklerini daha çok kullanmışlardır. Ağrı Dağı'nın eteklerinde küçük kaleler kuran beyler, küçükbaş hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe bir yaşam biçimini başarılı bir şekilde organize etmişlerdir. Bu dönemde Ağrı Dağı'nın kuzey bölümü çok sık bir bitki topluluğu ile kaplıydı. Arap coğrafyacıları, Ağrı Dağı'ndaki orman alanlarını ve burada yetişen ağaç türlerini ayrıntılı bir biçimde kaleme almışlardır. Günümüze kadar varlığını sürdüren balta artığı bodur meşe ağaçları, eski orman alanlarının kalıntılarını oluşturmaktadır.

M.Ö. 9. -6. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu olmak üzere, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın başkentliğini, bugünkü anıtsal Van Kalesi (eksi *Tuşpa*) yapmaktaydı. Başkent Van Kalesi'nde oturan Urartu Krallarının Doğu Anadolu Bölgesi'ne yaptırmış olduğu imar faaliyetleri, Eskiçağ'da bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında çivi yazısı gelmektedir. Yazı sayesinde ilk kez günümüzden 2830 yıl öncesine ait Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplulukların isim, bölge, göl, dağ, şehir adlarını öğrendiğimiz gibi, toplulukların dinsel

Büyük Ağrı Dağında güneşin doğuşu.

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

Büyük ve Küçük Ağrı Dağı'nın Doğubayazıt'tan görünümü.

inanç, tanrı, tanrıça adları ile gizem dolu kült törenlerini de öğrenmekteyiz.

Bunlardan da önemlisi Ağrı Dağı ve bölgesi ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimizi, Urartu Krallarının bu bölgeye yapmış olduğu askeri seferleri anlatan çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Çivi yazılı belgelerde, Ağrı Dağı ve yakın çevresi "*Erikua*", ya da "*Erekuahi*" olarak adlandırılmaktadır. Oldukça görkemli olan Ağrı Dağı kutsal olarak kabul edilmekte ve diğer dağların piri olarak benimsenmekteydi. Çok tanrılı Urartu dininde yollar, dağ geçitleri ve yüce dağların tanrısının olduğuna inanılıyordu. Her yıl Eylül ayının sonu, veya Ekim ayının ilk haftasında düzenlenen bağ bozumu şenliklerinde tanrılara sunulan kurban törenlerinde, hayvanlara ve tüm insanlara geçit veren "*Dağ Geçitleri*" gibi tüm dağları simgeleyen ve onların piri olan yüce Ağrı Dağı'na da, "*bir sığır ile iki koyun*" kurban edilmekteydi.

M.Ö. 7. yüzyılın sonu, ya da 6. yüzyılın başlarında kuzeyde Kafkasya ve doğuda da Ku-

zeybatı İran Bölgesi'nden Urartu topraklarına giren İskitler tüm kale ve yerleşim merkezlerini yakıp yıkmaya ve vahşice yağmalamaya başladılar. Bu yağma ve yıkımdan taşınabilir eşyası ve küçükbaş hayvanları ile canını zor kurtaran halk, kutsal olarak saydıkları yüksek dağlara kaçmaya başladılar. Halkın en çok kaçtığı dağların başında Büyük Ağrı Dağı gelmekteydi.

Büyük Ağrı Dağı.

Ağrı Dağı çevresindeki yaylalarda uzun yıllar yaşayan halk, geleneksel yarı göçebe yaşamlarını uzun bir süre devam ettirmişlerdir.

TEVRAT'TA GEÇEN "HARİ ARARAT" ADI

Anadolu ve tüm Orta Doğu Ülkeleri'nin en ünlü dağı olarak kabul edilen kutsal Ağrı Dağı, hiçbir dağa nasip olmayan tarihsel efsanelere konu olmuştur. Örneğin Kitabı Mukaddes'te bu ünlü dağın adı "r-r-t" olarak geçmekte ve "Hari Ararat" şeklinde adlandırılmaktadır. "Hari Ararat", "Dağlık Ararat" anlamına gelmektedir.

Bilindiği gibi "Uruatri" (Urartu) adı, bu topluluğun güneyde can düşmanı olan Assur Krallığı tarafından verilen bir isimdir. Urartu adı bir topluluğun adı değil, "dağlık ülke anlamında kullanılan coğrafi bir deyimdir". Dağlık coğrafi bölge anlamında kullanılan Uruatri adı ilk kez M.Ö. 1274 yılında Assur Kralı I. Salmanassar'ın kayıtlarında geçmektedir. Bilindiği gibi Uratular

kendilerini "Bianili" olarak adlandırmaktaydılar. Daha sonra "B" ile "V" harfinin değişmesi sonucunda, "Bian" kelimesi, bugünkü "Van" kelimesine dönüşmüştür. Yani Van kelimesinin kökeni, günümüzden 3000 yıl öncesinde Bianlılara dayanmaktadır.

Böylece kutsal kitap Tevrat'ta bu bölgeye "Hari Ararat" adının verilmesi bir tesadüf eseri değil, Assur Krallığı'nın çivi yazılı belgelerinde geçen "Urartu" kelimesinden beri süregelen bir deyimdir. Yani Tevrat'ta geçen "r-r-t" adı, M.Ö. 9.- 6. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde çok güçlü bir krallık kuran Urartu'nun İbranice adıdır. Bu yüzden "Hari Ararat", yani "Dağlık Ararat" adının Ermenice ile uzaktan veya yakından hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bilindiği gibi Ermeniler Ağrı Dağı'na "Masis", yani, "Yüksek Dağ" demektedirler. Ne yazık ki bu yanlış bilgi, uzun yıllardan beri bilinçsiz bir biçimde kullanılmış ve yanlış anlaşılmalara neden olmuştur.

Üzengili Köyü yakınlarındaki Hz. Nuh'un Gemisi olduğu varsayılan kalıntı.

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

Sis ve karlar altında Büyük Ağrı Dağı.

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu Bölgesi Perslerin egemenliği altına girmiştir. Perslerin ünlü Ağrı Dağı'nı hangi isimle andıklarını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak bölgeye gelip yerleşen Ermeniler de, tıpkı Urartular gibi bu ünlü dağ kutsal saydılar ve "*Dağların Anası*" olarak benimsediler.

Daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi sırasıyla Selevkosların, Roma ve Bizanslıların egemenliğine geçti. Bu devletler döneminde Ararat olarak adlandırılan Ağrı Dağı, hep Nuh Tufanı ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Kutsal Kitaplardan Nuh Tufanı konusunda en ayrıntılı bilgi de, Tevrat'ta bulunmaktadır. Kutsal kitapların yanı sıra, Eskiçağ'da Nuh Tufanı ve Ararat konusunda birçok yazar, M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren bilgi vermeye başlamışlardır.

Kars – Kağızman Bölgesi'nin ünlü ozanı Sadık Miskini (Sait Küçük) yazmış olduğu

Ağrı Dağı adlı şiirinde, kutsal Ağrı Dağı'nın Tevrat'ta "Hari Ararat" adını aldığını, Selçukluların ise bu ulu dağa "Kocaman", "Tanrı" anlamına gelen "Agr" adını verdiğini şu güzel dizeler ile anlatmaktadır:⁴

AĞRI DAĞI

*Yükseklerden nazlı nazlı bakarsın
Dağlar sultanısın sen Ağrı Dağı
Âşıkları sevdan ile yakarsın
Dertler dermanısın sen Ağrı Dağı*

*Bu yerlerde yoktur senden yücesi
Doruğuna çıkmak ister nicesi
Özlemini çeker genci kocası
Canlar cananısın sen Ağrı Dağı*

*Peygamber dağsın ispatı Tevrat
Adına denilmiş Hari Ararat
Her türlü canlıya germişsin kanat
Keremler kânınsın sen Ağrı Dağı*

*Nuh'un Gemisi'nden izler var sende
Gönüller var sende gözler var sende
Burnu hırızmalı kızlar var sende
Aşkın fermanınsın sen Ağrı Dağı*

*Adaklar adanan Tanrılı Dağ'sın
Medeniyet ekseninde bir bağsın
Nice kavimlere yeşil yaylağsın
Mertlik harmanınsın sen Ağrı Dağı*

*Gözlerin şahittir Nuh Tufanı'na
Pek yakışmış Küçük Ağrı yanına
Hiçbir dağ yetemez senin ününe
Tarih destanınsın sen Ağrı Dağı*

*Birçok uygarlığa beşik olmuştun
Huri, Urartu'yu yola salmışsın
Selçuklu'dan Ağrı adını almışsın
Hanlar nişanınsın sen Ağrı Dağı*

*Bir süslü gelinsin telli duvaklı
Buluttan perçemli kardan yanaklı
Kutsallığın vardır kurban sunaklı
Tanrı ihsanınsın sen Ağrı Dağı*

*Nasip olsa çıkıp gelsem ben sana
İçsem sularından hep kana kana
İki baci yatarsınız yan yana
Kardeş mekânınsın sen Ağrı Dağı*

*MİSKİNİ aşkınla coşar söyleşir
Nimetinden her bir canlı paylaşır
Etrafında koç yığıtler eyleşir
Yiğit meydanınsın sen Ağrı Dağı*

NUH TUFANI

Kutsal kitaplar ve birçok kaynak, Tufan olayından ve Hz. Nuh'un Gemisi'nden söz etmektedir. Ancak geminin karaya oturduğu yer ile ilgili bilgiler birbirini tutmamakta ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Tufan konusunda yapılan araştırmalar, Büyük Tufan'ın gerçekten de Kuran-ı Kerim'de anlatıldığı şekilde meydana geldiğini ortaya koymaktadır. İslam Dini'nin ana kaynağı olan Kuran-ı Kerim'in Hud Suresi, 44. ayetinde, Hz. Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı üzerine oturduğu şu şekilde ifade edilmektedir:

"Sular çekildi, iş bitirildi, gemi de Cudi üzerine oturdu"

Ayetin yanı sıra, hadiste de, Hz. Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı üzerine oturduğu şu şekilde anlatılmaktadır:

"Resulullah bir gurup yahudiye uğradı. Aşura günü oruç tutuyorlardı. Bu oruç neyin nesidir diye sordu."

Denildi ki, bugün Allah'ın Musa ve İsrail oğullarını boğulmaktan kurtardığı, Firavun'un boğulduğu, geminin Cudi'ye oturduğu, Allaha şükretmek için Nuh ile Musa'nın oruç tuttıkları gündür. Nebi; Ben Musa'ya ve bu günün orucuna daha fazla layıkım dedi ve o gün ashabına oruç tutmalarını emretti."

Ünlü Arap coğrafyacı Yakut el Hamevi de, 1228 yılında Arapçaya çevirdiği Tevrat'ın bir nüshasında, Nuh Tufanı ile ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır:

"Gemi tufanın yedinci ayının on yedinci gününde Cudi'ye oturdu".

Süryani Tevrat- tekvin VIII/ IV'ün hem Aramice, hem de Süryanice tercümelere, Hz. Nuh'un Gemisi'nin "Ture Kardü Dağları"na

Hız. Nuh'un Gemisi yapımının sembolik betimi.

(Dağlık Urartu Bölgesi) indiğini belirtmektedir.

Bir müfessir olan Katade ise, 735 yılında Hız. Nuh'un Gemisi ile ilgili şunları yazmaktadır:

"Allah Nuh'un Gemisi'ni ibret olsun diye Cezire'de bulunan Cudi'ye oturttu. Ta ki ümmetin ilkleri (önce islamiyeti benimseyenler) onu gördü...".

Görüldüğü gibi kutsal kitap Kuran'da Hız. Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı üzerine oturdu-

Küçük ve Büyük Ağı Dağı'nın İğdır Ovası'ndan görünümü.

ğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Bilindiği gibi gerek Doğu Anadolu Bölgesindeki halk inançları, gerekse bu konuda araştırmalar yapan bilim insanları, Cudi Dağı ile Ağı Dağı'nı özdeşleştirilmektedir. Birçok batılı araştırmacı da, Hız. Nuh'un Gemisi'nin Ağı Dağı'na, yani Ararat üzerine indiğini öne sürmektedir. Eskiçağ'da klasik kaynakların ve daha sonra da batılı yazarların Hız. Nuh'un Gemisi'nin Ararat Dağı üzerine indiğini sürekli olarak tekrar etmelerine neden olan en önemli kaynak, kutsal kitap Tevrat'daki bilgidir. Tevrat'da (Tekvin, VIII, 4) Hız. Nuh'un Gemisi'nin Ararat üzerine oturduğu şu şekilde ifade edilmektedir:

"Ve gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde Ararat Dağları üzerine oturdu".

Bazı araştırmacılar ise, Cudi Dağı'nı Ağı Dağı ile özdeşleştirmektedirler. Örneğin Ağı Dağı'nın kuzeybatı eteğinde ve Doğubayazıt yakınlarındaki Üzengili (Maşar) Köyü yakınlarında Cudi Tepesi bulunmaktadır. İlginçtir

ki, günümüzde bile bölge halkı, Üzengili Köyü yakınlarındaki büyük bir gemiye benzer oluşumu, Hz. Nuh'un Gemi kalıntısının olduğuna inanmaktadır.⁵

Yüzlerce yıldan beri bölge halkı da, Hz. Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı üzerinde bulunduğuna inanmaktadır. Halk arasındaki yaygın olan inanışa göre; tanrı bu kutsal geminin insanlar tarafından görülmesini ve zarar verilmesini istemediğinden, onu buzlar altında saklamaktadır.

Hz. Nuh'un Gemisi'nin kutsal Ağrı Dağı üzerinde bulunduğu inancı, bölge halkının söylencelerinin yanı sıra, şiirlerine de konu olmuştur. Örneğin Kars – Iğdır Bölgesi'nin ünlü halkbilim uzmanı ve ozanı olan Cafer Akyol'da, Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı üzerinde bulunduğunu "Sen Ağrı Dağım" adlı şiirinde şu dizelerle anlatmaktadır.

*Doyumsuz güzelliğin o asil duruşun
Zirvende özel konuşun Hz. Nuh'un
Iğdır Ovası'nda güneş gibi duruşun
Kurulmuşsun asaletinle sen Ağrı Dağım*

Ünlü ozan Ahmet Muhip Dıranas, "Ağrı" adlı şiirinde, Ağrı Dağı'nı göklerde demirli bir gemiye benzeterek, Nuh Tufanı Efsanesi'nin burada geçtiğini şu dizeler ile anlatmaktadır:

*Hayal arkasında boş çırpınışların
Sen uygun bir vakit gelince rüzgarın
Sonsuzluğa doğru kalkacak sihirli
Bir gemi gibisin göklerde demirli
Ve bir rıhtımda bekleyen tek yolcu
Düşüncemizin en haksız, en korkuncu*

Ozan Ahmet Muhip Dıranas, "Ağrı" adlı bir başka şiirinde, Nuh Tufanı'nı betimlemekte ve yüce Ağrı Dağı'nı bir kurtuluş olarak görmektedir:

Büyük Ağrı Dağı'nın zirvesi.

*Rüzgarla başladı sonsuzluk gemisi
Önünde köpürüp şahlanmada engin
Yolcusu olduğun nihayetsizliğin
Bir ucu Allah'da ve sende bir ucu
Başlıyor serüvenlerin en korkuncu
Gökyüzüne doğru yürüyen yer yüzü
Barıştıran sınır gece ile gündüzü
Ey sonuca doğru ilk içten gelen Dağ!
Göğü perde perde delip yükselen Dağ!*

Ozan Atilla Adsay, Ağrı Dağı'nın Hz. Nuh'a memleket olduğu söylencesini, yazmış olduğu Ağrı Dağı adlı şiirinde şu dizelerle belirtilmektedir:

*Bir yanın Iğdır, bir yanın Doğubayazıt
İshakpaşa'dan görünür güllerin demet
Bir rivayet derki Hz.Huh'a olmuşsun memleket
Ne sevdalara kucak açtın âşıklar buldu medet.*

Ozan Nusret Turan da, Ağrı Dağı adlı şiirinde, Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nda yatışını şu dizelerle dile getirmektedir:

*Nuh Gemisi onda yatar,
Yabancılar gelir bakar,
Toprağı var dekar-dekar,
Berekettir Ağrı Dağı.*

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

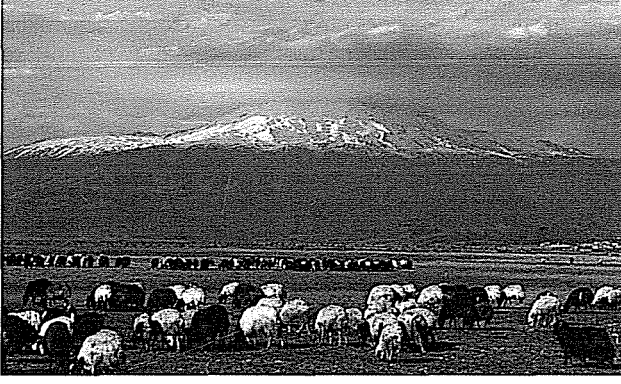

Büyük ve Küçük Ağrı Dağı.

Ünlü ozan Cemal Yaşar, Ağrı Dağı'nın eteklerindeki Ortadirek Köyü ilkokulunda yanan öğrencisi Volkan'ı kurtarmak için canlarını veren Aysun ve Burçin öğretmenler için yazmış olduğu *Ağrı Dağı'nda*, Ağrı Dağı'nın bu acı karşısında karlarını eriterek oluk oluk kan akıttığını ve buzullar altındaki Hz. Nuh'un Gemisi'nin bile harekete geçtiğini şu ölümsüz dizelerle anlatmaktadır:

*...Bakın hele bakın,
Bakın, bakın, bakın
Ağrı Dağı'nın
Doruklarına bakın;
Nasıl da eritmiş karlarını.
Oluk oluk kan akıyor,
Savrulur dumanlar,
Gökyüzünde bulutlar,
Bakın bakın!
Nasıl da gözyaşı döküyor.
Bakın hele bakın, bakın;
Aras'ın sularına bakın,*

*Hz. Nuh'un gemisi
Nasıl da ayaklanmış geliyor!
Ben bir çocuğum,
Ben öğretmenimi yitirdim,
Arkadaşımı yitirdim,
Ben artık çileliyim.
Bakın hele bir bakın;
Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı'ya,
Nasıl da volkan volkan patlıyor
Elele, omuz omuza.
Görmüyor musunuz?
Nasıl da karalara bürünmüş,
Hani nerde o yeşil ovalar?
Hani nerde o çiçekli ağaçlar?
Ben öğretmenimi yitirdim,
Yani ışığım söndü.
Ben kış, o bahardı,
Baharım gelmeyecek artık.
Ben gece, o gündüzdü,
Gündüzüm dönmeyecek artık.
Ben toprak, o suyumdu,
Suyum kurudu artık.*

Büyük Ağrı Dağı'nın genel görünümü.

NUH TUFANI VE GEMİSİNİN SANATA YANSIMASI

Nuh Tufanı, insanların dinsel ve sosyal yaşamına o kadar fazla etki etmiştir ki, şiir, öykü ve söylencelerinin yanı sıra, resim sanatının da en çok sevilerek işlenen konuları arasında yer almıştır. Ortaçağ'ın ünlü ressamı, Nuh Tufanı, gemisi, gemiye aldığı insanlar ve hayvanları, tufandan sonra Hz. Nuh'un üzüm yetiştirmesi, şarap yapması ve sarhoş olması sahnelerini kilise duvarları, mozaik, vitray, fiidişi ve gümüş eserler üzerine severek işlemişlerdir. Çeşitli malzemeler üzerine farklı teknikler kullanılarak yapılan ilginç sahnelerde, hiç kuşkusuz sanatçılara esin kaynağı Eski Ahit olmuştur.

16. yüzyıla ait Osmanlı dönemi minyatürlerinde de, Nuh Tufanı ve gemisi betimlenmiştir. Minyatürlerde betimlenen sahnelerin ana konusu ise, gemi güvertesindeki Hz. Nuh, ona inanan insanlar ile gemiye alınan hayvanlar oluşturmuştur.

AŞURE ÇORBASI

Tufandan sonra gemiden inen insanların önceden gemiye aldıkları her cins yiyecekte arta kalanları birleştirip pişirdikleri yiyeceğe "Aşure" adı verilmektedir. Şimdiki bilgilerimize göre Kars, Iğdır-Doğubayazıt Bölgesi'nin yanı sıra, Anadolu geleneksel mutfak kültürünün de ilk özgün yemeği olan aşurenin yapımında kullanılan malzeme, sürekli olarak değişikliğe

uğramıştır.

Anadolu'nun geleneksel mutfak kültürünün en özgün çorbalarından (tatlılarından) biri olan aşure, Hicri Takvimin ilk ayı olan Muharrem ayının ilk on günü içinde ve özellikle de 10. günü pişirilip, hemen her kese hayrat olarak dağıtılmaktadır.

Kafkasya, Nahçıvan, Azerbaycan, İran ve özellikle Anadolu'da her yıl aksamadan yapılan aşurenin, özellikle Kars, Iğdır, Doğubayazıt ve Ağrı Bölgesi geleneksel mutfak kültüründe çok özel bir yeri vardır. Anadolu geleneksel mutfak kültürünün en özgün, ilginç ve eski yemeklerinden birini oluşturan aşure, Hz. Nuh efsanesini canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Bu kutsal inanç ve gelenek doğrultusunda her yıl aksatılmadan yapılan aşure yemeği, günümüzde de tarihsel ve dinsel özgünlüğünü tıpkı ilk günkü gibi korumaktadır.

Ozan Abdullah Yaşar Erdoğan, tufandan sonra Hz. Nuh'un Gemisi'nin Cudi Dağı'na oturduğunu, bu kurtuluşun muharrem ayında cerayan ettiğini ve aşure ile anıldığını "Hz. Nuh As.ve Nuh Tufanı" adlı şiirinde şu dizeler ile anlatmaktadır:

*Nuh'un gemisi altı ay hep yüzdü,
Kâbe yanında yedi kere döndü,
Sular çekildi gemi Cudi'de idi,
Oraya Suk'u Semani'ni kurdu.*

*Muharrem ayıydı büyük kurtuluş,
Bundandır Aşure diye anılış,
Adem'den sonra Nuh'tur atamız,
İmanda doruğa çıktı şahlanış.*

KUTSAL AĞRI DAĞI'NIN DİĞER İSİMLERİ

Tarih boyunca kutsal Ağrı Dağı, çeşitli uygarlık ve krallıklar tarafından farklı isimler ile anılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ağrı

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

Büyük Ağrı Dağı.

Dağı'nın en eski adı, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu merkez olmak üzere Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde çok güçlü bir krallık kuran Urartu'nun İbranice adıdır. Dağlık Urartu Ülkesi ve coğrafyası, kutsal kitap Tevrat'ta "r- r- t" olarak geçmekte ve "Hari Ararat", yani " Dağlık Ararat" olarak adlandırılmaktadır.

Ne yazık ki çivi yazılı Urartu belgelerinin eksikliği yüzünden, Urartu Krallığı'nın ve bölge halkının bu kutsal dağı hangi ad ile andıklarını şimdilik bilemiyoruz. İleride ortaya çıkarılacak olan yeni çivi yazılı belgelerin yardımı ile bu önemli bilgi eksikliğini giderileceğini tahmin etmekteyiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ağrı Dağı'na Ermeniler, "Yüksek Dağ" anlamına gelen " Masis" adını vermişlerdir. Bu yüzden M.Ö.13. yüzyılın ilk çeyreğinden beri çivi yazılı Assur belgeleri ve daha sonra kutsal kitap Tevrat'ta " Dağlık Bölge" anlamında kullanılan "Hari Ararat" adı ile Ermenilerin kullandığı Masis'in uzaktan yakından bir ilişkisi yoktur. Yalnız M.S.5. yüz-

yılda eserini yazan Ermenilerin ünlü tarihçisi Khoroneli Movses, Ara ile Semiramis'in aşkını anlatan efsanede, ilk kez Ağrı Dağı'nın eteklerindeki verimli İğdır Ovası'nı "Ararat Ovası" olarak adlandırmaktadır.

İranlılar Ağrı Dağı'nı "Nuh'un Dağı" anlamına gelen "Kuh-i Nuh" olarak adlandırmışlardır. Araplar ise Büyük Ağrı'ya "Cebelu'l- Haris", Küçük Ağrı'ya ise "Cebelu'l Huveyris" demişlerdir. Tüm batılı seyyah, araştırmacı ve coğrafyacılar ise Ağrı Dağı'nı "Ararat " olarak adlandırmışlardır.

Türkler 1064'de Ani'yi fethedip Anadolu içlerine girdiklerinde, bu yüce dağa hayran olmuş ve bu ulu dağı "Ağr Dağ" ya da "Eğri Dağı" olarak adlandırmışlardır. Bilindiği gibi "Ağr Dağ", ya da "Ağrı Dağı" Yakut Dili'nde "Kocaman", ya da "Tanrı" anlamına gelmektedir. Yaklaşık 1000 yıldan beri "Ağrı Dağı" olarak adlandırılan bu yüce dağ, hem Anadolu'nun, hem de Türk Dünyası'nın efsanelere konu olan en görkemli dağıdır.

İNANÇ ve SÖYLENCELERDE AĞRI DAĞI

Dağlık Ararat Bölgesi'ndeki görkemli Ağrı Dağı, dağların en yücesi olarak benimsenmekte ve dinsel olaylara konu olduğu için de, yüzlerce yıldan beri bölge halkı tarafından derin bir saygı duyulmaktadır. Örneğin, günümüzde bile bölge halkı Ağrı Dağı'na dönerek yemin etmekte ve eğer andımdan dönersem, her iki dağ gözlerimi kör etsin demektir.

Yüce Ağrı Dağı, aynı zamanda halk arasında bilge ve saygı duyulan bir "ana"ya benzetilmektedir. Halk arasında anneler için söylenen "Ağrı Dağı gibi kadın" deyimi, kutsal Ağrı Dağı ile annelerin nasıl özdeşleştirildiğini açık bir şekilde göstermektedir.

Yüzlerce yıldan beri halk arasında anlatılarak günümüze değin ulaşan birçok efsane, Ağrı Dağı'nın nasıl oluştuğu ve Ağrı adını nasıl aldığı hakkındadır. Bunlardan "İki Bacı Efsanesi" en çok sevilerek anlatılan efsaneyi oluşturmaktadır:

İKİ BACI EFSANESİ

"...Ağrı Dağı'nın bulunduğu yer bir zamanlar ova imiş. Anaları terki diyar eyleyen iki kız kardeş, Ağrı Dağı'nın bulunduğu yerde babaları ile birlikte yaşamaktaymışlar. Kızların küçüğü suna boylu, yeşil gözlü bir güzelken, ablası bir kavak gibi uzun, çınar gibi iri, keskin bakışlı bir kızdı.

Bir gün iki kız ormana odun toplamaya gitmişler. Yeterince odun topladıktan sonra, abla odun dengini küçük kardeşin sırtına yüklemiş ve yola koyulmuşlar. Biraz gidince yorulan ve beli ağrıyan küçük kız ablasına;

-Belim çok ağrıdı abla, ne olur, biraz da sen taşı diye seslenmiş.

Ablası kulak asmamış. Biraz daha gitmişler, küçük kız yine ablasına seslenmiş, ablası ise hiç oralı olmamış.

Küçük kız sonunda dayanamayarak öyle bir ah, öyle bir ah etmiş ki; Abla abla, sen abla olacağına yüce bir dağ olaydın, başındaki beyaz leçeğin gibi başı karlı,

Büyük Ağrı Dağı'ndan Küçük Ağrı Dağı'nın görünümü.

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

dumanlı, karı ve buzu erimeyen bir dağ olaydın da, bana onulmaz bir acı çektirmeyeydin. Belimdeki ağır adın, seller ve yağmurlar muradın olsun diye kargış etmiş.

Ablası durur mu, senin gibi kardeşim olacağına bir dağ olasın ki, başın benim gibi sivri, yamacın boynun gibi eğri, saçların çayır, eteklerin bayır olsun. Davarlar çiğnedikçe, gezip otladıkça, belindeki ağır gibi acı ağır duyup, ağır ağır diye inleyesin, demiş.

O anda yer gök sarsılmış, ortalığı kara bulutlar kaplamış, biraz sonra ovada iki yüce dağ oluşmuş, birine Büyük Ağrı diğeri de Küçük Ağrı demişler...”

Bölgede anlatılan iki Bacı Efsanesi, aynı zamanda şiirlere bile konu olmuştur. Örneğin ozan Nusret Turan, *Ağrı Dağı* adlı şiirinde *İki Bacı* efsanesini şu güzel dizelerle dile getirmektedir:

*Taşanları iri-iri,
Var yanında küçük biri,
“Bacı” diye söz ederler
İkiz midir Ağrı Dağı.*

Halk arasında yüzlerce yıldan beri anlatılan bir başka söylene, Doğu Anadolu Bölgesi’nde Allahuekber, Süphan ve Ağrı Dağı adlarının, Hz. Nuh tarafından verildiği konusundadır. Birbirine yakın olan bu üç dağ da yüzlerce yıldan beri efsaneler konu olmaktadır. Halkın bu üç dağın isminin Hz. Nuh tarafından verildiğini inanması, bizim için çok önemlidir. Ünlü ozan Gürsoy Solmaz da, bu söyleneşi şiirinde şu şekilde dile getirmektedir:

ALLAHUEKBER- SÜPHAN - AĞRI DAĞI

*Çakılınca bir zirveye gemisi,
—Allahuekber dedi, kurtuldu ol Nuh...
Yola devam etti, şaştı kimisi,
Bir daha takıldı, irkildi ol Nuh...*

*-Ya Süphan, diyince selamet buldu,
Ne meşakkat çekti, ne de yoruldu,
Tufan denizinde durdu, duruldu,
Günah kefesinde, tartıldı ol Nuh...*

*Nihayet imanla coşunca bağı,
Sıtkı yürek ile eyledi çağrı,
Bir dağa takıldı, geminin böğrü,
-Ne Ağrı dağ, diye sarsıldı ol Nuh...*

*Rivayeti böyle diyen erenler,
İlk dağın adını Allahuekber,
Ötekine Süphan, son ki Ağrı, der;
Söylerler:- Dediğin tutuldu, ol Nuh...*

*Bir Kars, biri Van, biri Ağrı’da,
Yükselen bu dağlar, bize çağrıda,
Derler ki:- Doğruyu bulun eğride
Bu sır perdesiyle, örtüldü ol Nuh.*

ANADOLU’NUN EN GÜZEL ve NAZLI GELİNİ: AĞRI DAĞI

Ağrı Dağı’nın binlerce yıldan beri dinsel kitaplara ve efsanelere konu olmasının yanı sıra, halk tarafından çok saygı duyulup sevilmesinin bir başka nedeni de, Anadolu’nun en güzel gelini ile özdeşleştirilmiş olmasıdır,

Ağrı Dağı’nın zirvesinde bulunan kar ve buzullar, bölge halkı tarafından bir gelinin beyaz duvağına benzetilmektedir. Dağın zirvesi sis ve bulutlar ile kaplı olduğu zaman, bölge halkı gelinin insanlara dargın olduğunu ve bu yüzden beyaz peçesini açıp yüzünü insanlara göstermediğine inanmaktadır.

Ağrı Dağı’nın güzel bir geline benzetilmesi, bölgedeki efsane ve türkülere de konu olmuştur. Örneğin bir halk türküsünde, zirvesi hep sisli ve karlı olan Ağrı Dağı süslü bir geline benzetilmektedir:

Ağrı Dağı'nın duvağı.

DERTLİ AĞRI

*Sana derler dertli Ağrı
Başın hep dumanlı karlı
Ash'ya kavuşmak için
Kerem seni aştı Ağrı*

*Aman Ağrı canım Ağrı
Yol ver yâre gidem Ağrı*

*Bütün dağların pirisin
Süslü bir gelin gibisin
Sinen cennet durağıdır
Kurdun kuşun yuvasıdır*

*Aman Ağrı canım Ağrı
Yol ver yâre gidem Ağrı.*

Ziya Zakir Acar, yazmış olduğu *Ağrı Dağı* adlı şiirinde, Ağrı Dağı'nı hoş bakışlı nazlı bir melek'e benzetmektedir:

*Doruğunda hoş bakışlı nazlı bir melek,
Şair, seni de mi kocaltı bu zalim felek?
Nazlı yarın saçını bir gün örende külek,
İlk aşkımmın hasreti, vuslatı sende.*

Zerre mahlası ile yazılan *Zerre Ağrı Dağı*'nda adlı şiirde, Ağrı Dağı'nı bir meleğin beklediği vurgulanmaktadır:

*Ağrı'ya bekleyen melek
karşıladı beyazlar içinde
öptü donmuş ellerimi
ıstıdım hemen...*

TARİH BOYUNCA AĞRI DAĞI

Ozan Nusret Turan, *Ağrı Dağı* adlı şiirinde, eşsiz güzel Ağrı Dağı'nı bir geline benzetmektedir:

*Güneş doğar yamacından,
Batar güzel Tuzluca'dan
İğdir'ima gurur verir
Gelin gibi Ağrı Dağı*

*Çok meleşir koyun kuzu,
Hiç eksilmez karı buzu,
Pınarlarda soğuk suyu,
Eşsiz güzel Ağrı Dağı*

Ozan Atilla Adsay da, yazmış olduğu *Ağrı Dağı* adlı şiirinde, dağların sultanı Ağrı Dağı'nı nazlı bir geline benzetmektedir:

*Dağların sultanı Ağrı Dağı
Erimez Karın durursun bembeyaz
Görünürsün yeni gelin gibi, hep naz.*

Ağrı Dağı, yalnızca Kars, İğdir ve Doğubayazıt yöresinden değil, komşu devletlerden Ermenistan, Nahçıvan ve İran'da da tüm görkemi ile izlenebilmektedir. Ancak bu görkemli ve kutsal dağ, Anadolu insanının sosyal yaşamına ve söylencelerine öylesine derin izler bırakmıştır ki, komşu ülkelerin insanlarında bunu görmek imkânsızdır. Örneğin İstanbul Üniversitesi Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında üç yıl boyunca arkeolojik yüzey araştırması çalışmalarını gerçekleştirdik. Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. İsa Habibbeyli, Türkiye'den okumaya gelen öğrencilerin 15 dakikalık tenffüs sırasında duvarların üzerine oturarak, batıda görkemli bir şekilde yükselen Ağrı Dağı'nı izlediklerini söyleyerek, şunları ekledi; "Türk öğrencilerin 15 dakikalık tenffüs sırasında hiç ara vermeden ve yerlerinden kalkmadan bu dağı izlemelerini bir türlü anlayamıyorum..."

Son olarak, Doğubayazıt'da bulunan 1. Mehanize Piyade Tugayı'nda vatani görevini yapan er ve erbaşlar, canları sıkıldığında, beyaz duvağını takmış güzeller güzeli Anadolu'nun en şirin gelini Ağrı Dağı'nı izleyerek, stresten kurtulmaktadırlar.

Gerçekten de Anadolu ve Dünya'da saatlerce izlenildiği halde gözü yormayan, güzel ve nazlı bir gelin gibi süzülen, sultanlar sultanı Ağrı Dağı'dır. ⁶

DİPNOTLAR

- 3 Bu makale, daha önce yayımladığımız "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini: Ağrı Dağı" *Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, İstanbul 2007, 117 - 134, adlı çalışmanın genişletilmiş şeklidir.
- 4 Bizleri yönlendiren ve bu konuda çok önemli şiirler göndererek çalışmalarımıza yardımcı olan Kars-Kağızman Bölgesi'nin halkbilim araştırmacısı ve ünlü ozanı olan değerli dostum Sait Küçük'e, katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.
- 5 Fotoğraf katkılarından dolayı değerli meslektaşlarımdan Yard. Doç. Dr. Yıldırım Güngör, Vedat Evren Belli, Erol Abaylı ve Ziya Zakir Acar'a kalpten teşekkür etmeyi bir görev sayarım.
- 6 *Ağrı Dağı ve Hz. Nuh'un Gemisi* adlı monografi çalışmamız, yayına hazırlanmaktadır.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

- Acar, Z. Z. 2006 : *Her Yönüyle İğdır*, Ankara.
- Ağrı İl Yıllığı 1967 : *Ağrı İl Yıllığı*, Ağrı Valiliği, Ankara.
- Ağrı İl Yıllığı 1973 : *Ağrı İl Yıllığı*, Ağrı Valiliği, Ankara.
- Aksoy, B. 1987 : *Çağdaş Bilimlerin Işığında Nuh'un Gemisi ve Tufan*, Ankara.
- Akyol, C. 2006 : "Gönül Penceresinden Bir Nefes", *Serhat Kültür*, Temmuz-Ağustos, İstanbul, 25.
- Allen, D. C. 1949 : *The Legend of Noah*, Urbana.
- Alpaslan, İ. 1995 : *Her Yönüyle Ağrı*, Ankara.
- Bailey, L. R. 1989 : *Noah: The Person and the Story in History and Tradition*, University of South Carolina.
- Bayram, S. 1989 : *Kaynaklara Göre Kuzey-Doğu Anadolu'da Proto-Ön Türkler. Mukaddes Kitaplara Göre Hz. Nuh'un Gemisi*, Ankara.
- Belli, O. 2005 : "I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu", *Bilim ve Ütopya* 136, İstanbul, 89.
- Belli, O. 2006 : "Anadolu ve Dünyanın En Kutsal Dağı: Ağrı Dağı", *Serhat Kültür*, Temmuz-Ağustos, İstanbul, 2-9.
- Belli, O. 2006 : "Van ve Urartular", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 08-10 Eylül 2004 Van*, (ed. O. Belli), Güzel Sanatlar Matbaası, Van Valiliği, İstanbul, 15-29.
- Belli, O. 2007 : "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini : Ağrı Dağı", *Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, Nr. 21, (ed. O. Belli), İstanbul, 117-134.
- Bulut, E. M. - N. Ayhan 2007 : *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antakya – Hatay.
- Cömert, B. 1999 : *Mitoloji ve İkonografya*, Ankara.
- Çığ, M. İ. 1976 : *Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökleri*, İstanbul.
- Dartma, B. 2005 : *Dini Tarihi ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Dıranas, A.M. 1990 : *Şiirler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Doğru, A. M. 1989 : "Ağrı Dağı", *Coğrafya Araştırmaları I / 1*, Şubat, Ankara, 86-88.
- Felicen, C. 1960 : *Dinler Tarihi* (çeviren, S. Tiryakioğlu), İstanbul.
- Günel, A. 1970 : *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır.
- Heller, B. 1964 : "Nuh", *İslam Ansiklopedisi* 9, İstanbul, 344 – 346.
- Kırzioğlu, M. F. 1965 : "Ağrı Dağı Efsaneleri", *Türk Folklor Araştırmaları* 193, İstanbul, 3821-3824.
- İzbirak, R. 1981 : "Şırnak", *Türk Ansiklopedisi* 30, Ankara, 283.
- Kılıç, İ. 1987 : "Ağrı Dağı ve Hazreti Nuh'un Gemisi", *Pancar*, 338.
- Kolcu, A.İ. 2004 : "Ahmet Muhip Dıranas'ın Ağrı Şiiri: Mekan – Metin İlişkisi", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul, 399 – 408.

- Konukçu, E. 2004 : "Tarihi Coğrafyada Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul, 127-134.
- Le Strange, G. 1930 : *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Cambridge Geographical Series, Cambridge.
- Lewis, J. P. 1968 : *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden.
- Moses Khronatsi 1978 : *History of the Armenians* (Trans. Robert W. Thomson), London.
- Panofsky, E. 1955 : *The Function of Art in the Development of Human Consciousness*, New York.
- Panofsky, E. 1967 : *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, New York.
- Read, H. 1965 : *Icon and Idea; The Function of Art in the Development of Human Consciousness*, New York.
- Rosenberg, D. 2000 : *Dünya Mitolojisi, Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, (çev. O. Akten ve diğerleri), Ankara.
- Sandars, N. K. 1973 : *Gılgamış Destanı*, (çev. S. Kutlu- T. Durah), İstanbul.
- Sarbay, A. 1995 : "Nuh '(as)' ın Gemisi Nerede?" *Tarih ve Medeniyet* 16, İstanbul, 60.
- Sarıkcıoğlu, E. 1999 : *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta.
- Schmidtke, F. 1950 : "Arche", *Reallexikon für Antike und Christentum*, I, Stuttgart, 597-602
- Streck, M. 1978 : "Ağrı Dağı (Ararat)", *İslam Ansiklopedisi* I, İstanbul, 152-153.
- Streck, M. 1986 : "Cudi", *İslam Ansiklopedisi* 3, İstanbul, 223-224.
- Tanyu, H. 1988 : "Ağrı Dağı" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* I, İstanbul, 481.
- Testini, P. 1980 : *Archeologia Christiana*, Bari.
- Tuncel, M. 1994 : "Doğubayazıt", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 9, İstanbul, 492-493.